

МААНИ БЕРҮҮЧҮ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ФЛЕКТИВДИК-АНАЛИТИКАЛЫК АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ВАЛЕНТТҮҮЛҮК КАСИЕТТЕРИ

САЛМАКЕЕВА Н.Ж.

nasy831@rumbler.ru

Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн флективдик-аналитикалык англис тилиндеги валенттик касиеттерин карап чыгалы. Англис тилинин маани берүүчү сөз түркүмдөрү сөз айкашында атрибутивдик, объектилик валенттүүлүктү, сүйлөмдө субъектилик, предикативдик жана бышыктоочтук валенттүүлүктү ишке ашырат.

Валенттүүлүктү ишке ашырууда бир катар синтаксистик байланыштар колдонулат: ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу. В.Н.Ярцева белгилегендей, “синтаксистик ыкмалар тилдин морфологиялык структурасына көз каранды жана аны менен бирге өзгөрөт”. Ээрчишүү жана башкаруу – өз ара валенттүүлүккө ээ болгон, айкашкан элементтердин парадигматикалык мүнөздөмөсүндө негизделген ыкмалар, б.а. алар бири-бири менен ыкташа алат; ээрчишүү катышы үчүн ээрчишкен элементтердин грамматикалык санын билүү керек, бирок алардын морфологиялык таандыгын көрсөтүүнүн зарылдыгы жок. Башкаруу ыкмасы үчүн да парадигматиканын маалыматтары гана талап кылынат.

Азыркы англис тилинде род, сан жана жөндөмө боюнча ээрчишүү типологиялык белги болуп кызмат кылбайт, анткени жөндөмө категориясы жана род грамматикалык категориясы зат атооч жана сын атооч системасында орун алган эмес. Ошондон улам ээрчишүү чектелүү мүнөзгө ээ жана өзүнүн салыштырмалуу салмагы боюнча бул тилдин структурасында типологиялык белги катары кызмат аткара албайт. Башкаруу ээрчишүү сыяктуу эле сейрек колдонулат жана сөз айкаштарынын бир азына гана мүнөздүү. Англис тилиндеги негизги байланыш – ыкташуу. Ыкташуу өз ара валенттик касиеттердин актуалданышын түшүндүрөт. Англис тилинде этиштик сөз айкаштары үчүн мындай бөлүштүрүү жараксыз, себеби этишке карата препозицияда тактоочтор гана эркин колдонулат, ошондо да алардын препозициясы факультативдүү. Англис тилинде салыштырмалуу чоң көлөмгө предлогдор жана сөздөр ортосунда синтаксистик катыштарды чагылдыруунун негизги каражаты болуп калган сөз айкаштарынын элементтерин орун тартиби ээ.

Ээнин позициясын толтуруу менен субъектилик валенттүүлүктү ишке ашырууда англис тилиндеги төмөндөгү сөз түркүмдөрү катышат: атооч жөндөмөнүн формасындагы зат атооч, атооч жөндөмөдөгү ат атооч, субстантивдешкен сын атооч, сан атооч, герундий, инфинитив же инфинитивдик топ, инфинитивдик түрмөк, багыныңкы-ээ, герундийлик түрмөк. Англис тилинин сүйлөм структурасында ээ биринчи орунду ээлейт.

Бермандын эмгегинде актант-ээнин позициясын толтурууга жөндөмдүү бирдик катары а) зат атоочтор, б) ат атоочтор, в) инфинитивдер, г) герундийлер, д) чакчыл II жана автордун формулировкасында айтылгандай – “биринчи орунда турган сөздөр жана атоочтор”.

Болжол менен ушундай эле актант-ээ позициясын “толтуруучулардын” тизмесин М.А.Беляванын эмгегинде байкоого болот:

а) зат атооч, б) ат атооч, в) сан атооч, г) инфинитив, д) герундий, е) “заттык мааниге ээ болуп, зат атооч катары колдонгон” ар кандай сөз:

Harris said that the river would suit him to a “T”. I don’t know what a “T” is [Jerome] – Харрис дарыя аны «Т»га толук канааттандыраарын айтты. Мен «Т»нын эмне экенин билбейм.

Бир катар авторлор ээни жөнөкөй жана татаал деп бөлүштүрүп, жөнөкөй ээге: а) предлогсуз зат атоочту, б) жактама ат атоочторду, в) one, it сыяктуу ат атоочторду, г) инфинитивди, д) герундийди киргизет; ал эми татаалга – е) субъектилик инфинитивдик түрмөктү, ж) сол аныктоочтуу татаал герундийлик түрмөктү, з) багыныңкы сүйлөм-ээни киргизет.

В.Д.Аракин да ээнин эки негизги тибин: бир компоненттүү жана эки компоненттүү ээни бөлүп көрсөтөт. Биринчи типке маани берүүчү бир сөз менен туюнтулган ээлер: а) зат атооч менен, б) ат атооч менен, в) субстантивдешкен маанидеги сын атооч менен, г) затты атоо мааниси менен функцияланган учур жана өткөн чактагы атоочтук менен, д) сан атооч менен, е) инфинитив менен, ж) герундий менен туюнтулган ээлер кирет. Экинчи типке В.Д.Аракин эки өз алдынча мүчөсү бар ээни киргизет да, “алар бири-бирисиз жашай албайт” дейт.

Англис тилиндеги субъектилик валенттүүлүктү ишке ашыруунун толук жана кеңири баяндамасы “A Grammar of English Language” эмгегинде берилип, анда актант-ээ бир сөз менен

катар эле сөздөрдүн тобу менен чагыла алат жана англис тилинде ээни туюнтуунун тогуз ар кандай ыкмасы бар деп белгиленет. Бул, баарынан мурда, жалпы жөндөмөдөгү зат атоочтор жана айрым учурларда таандык жөндөмөдөгү зат атоочтор. Мисалы:

Oh, my dear Richard, Ada's is a noble heart [Dickens] – О, менин кымбаттуу Ричардым, Аданын жүрөгү ак пейил.

Англис тилинде субъектилик валенттүүлүктү ишке ашырган тилдик структуралардын экинчи тобу ат атоочтордун ар түркүн: жактама, шилтеме, аныктагыч, белгисиз, тангыч, таандык жана сурама топторунан турат.

Субъектилик валенттүүлүктү ишке ашырууга жөндөмдүү болгон лексикалык бирдиктердин үчүнчү тобуна каралып жаткан классификациянын авторлору субстантивдешкен сын атоочторду жана атоочтуктарды киргизишет. Мында атоочтукту этиштин өзгөчө формасы катары бир тартиптеги инфинитив жана герундий формалары менен катар кароону талап кылган сөз түркүмдүк принцип сакталбаса да, мындай бириктирүү толук акылга сыярлык.

The old are very often helpless. – Карылар көп учурда бечара болушат.

The wounded were taken good care of. – Жаралууларды жакшы карашты.

Мындай сүйлөмдөрдө англис субстантивдешкен сын атоочтору жана атоочтуктары алардын алдындагы артикл менен берилген көптүк маанини алып жүрүшөт.

Англис тилинде актант-ээнин позициясын толтуруу жөндөмүнө ээ лексикалык бирдиктердин төртүнчү тобу, каралып жаткан иштин маалыматтары боюнча, эсептик жана иреттик сан атоочтордон турат:

Of course, the two were quite unable to do anything. [Wells] – Албетте, бул экөө бир нерсе кылганга такыр жарабайт эле.

The first and fourth stood beside him in the water. [Wells] – Биринчи жана төртүнчү анын артында сууда турушту.

Англис тилиндеги субъектилик валенттүүлүктү ишке ашыруучу бешинчи топ инфинитивден жана инфинитивдик топтордон же конструкциялардан түзүлөт, мисалы:

To live is to work. – Жашоо деген эмгектенүү.

Англис тилиндеги субъектилик валенттүүлүктү толуктоочу алтынчы топ герундийден жана герундийлик топтон же герундийлик конструкциядан турат.

Lying doesn't go well with me. [Heym] – Мен алдаганды билбейм.

Annette's being French might upset him a little [Galsworthy] – Аннеттин француз болушу аны кичине кыжаалат кылышы мүмкүн эле.

Субъектилик валенттүүлүктү англис тилинде ишке ашыруучу жетинчи топ цитата катары колдонулган каалаган сөз түркүмүнөн турат, мисалы:

On is a preposition. – «On» сөзү предлог болуп эсептелет.

No is his usual reply to any request. – «Жок» деген анын бардык суроого берген адаттагы жообу.

А. И. Смирницкий ар бири өзүнүн туюнтуу каражаттарына ээ болгон жактуу субъектилердин төмөнкүдөй классификациясын сунуш кылат: жекече-жактуу субъект, белгисиз жактуу субъект, шилтеме, тангыч жана суроолуу субъект [Смирницкий А. И., 1957, 161-163-б.]. Жекече-жактуу субъект жакты, затты же кеңири маанисинде зат катары түшүнүлгөн кандайдыр бир нерсени билдирип, зат атооч, жактама ат атооч, белгисиз ат атооч, таандык ат атооч, сан атооч, инфинитив, герундий, атоочтук топ (noun-phrases), инфинитивдик жана герундийлик түрмөктөр же комплекстер, цитата катары колдонулган каалаган сөз же сөздөр менен туюнтулат. Субъектинин калган түрлөрү мааниси боюнча гана айырмаланып, структурасы боюнча жогоруда аталгандардан дээрлик айырмаланбайт.

Англис тилиндеги зат атоочтун сол валенттүүлүгү (ээнин позициясын толтуруу учурунда гана эмес) сөз түркүмдөрүнүн бир кыйла чектелген курамы: сын атоочтор, учур чак жана өткөн чактагы чакчылдар, иреттик сан атоочтор, башка зат атоочтор (атрибутивдик конструкцияларда) ж.б. менен ишке ашырылат. Англис тилинде ээнин позициясындагы зат атоочтун оң валенттүүлүгү да, ээнин тобунун ичиндеги тигил же бул зат атоочтун оң жана сол валенттүүлүгү бир учурда да ишке ашырылышы мүмкүн.

Объектинин валенттүүлүгүн ишке ашырууга англис тилинде төмөнкү сөз түркүмдөрү: зат атооч, ат атооч, сан атооч, тактооч, этиштин жаксыз формалары (инфинитив, герундий) катышат. Этиштер семантикасы боюнча ар түркүн болушу мүмкүн. Аларга конкреттүү физикалык аракетти (*to write* – жазуу, *to close* – жабуу), сезимдик кабылдоону (*to see* – көрүү), кептик аракетти (*to tell*

– айтуу) туюндурган этиштер кирет. Синтаксистик байланыш морфологиялык каражаттар менен эч кандай туюнтулбайт жана ыкташуу, компоненттердин так орун тартиби менен чагылат. Объектилик валенттүүлүккө объектилик толуктоочтун кызматын аткарган, жалпы жөндөмөдөгү зат атооч ээ болот: to read a book – китеп окуу, to send a message – кабар жиберүү. Объектилик толуктооч менен бирге өтмө этиш дайыма эле колдонула бербейт. Өтмө этиш менен чогуу объектилик толуктоочту колдонуу же колдонбоо контексттин керектөөлөрү менен гана аныкталат. Объектилик толуктоочсуз колдонулган өтмө этиш өз касиетин жоготпойт, анткени бул учурда да ал толуктооч менен айкашуунун потенциалдуу мүмкүнчүлүгүн жоготпойт: *read attentively* – кунт коюп окуу.

Этиштин сүйлөмдүн борбору катары валенттүүлүгүн иликтеп жатып, биз анын облигатордук жана факультативдик чөйрөсүнүн чектерин ажыратышыбыз керек. Облигатордук чөйрө конкреттүү этиш тарабынан детерминделет, талап кылынат, факультативдик чөйрө этиш тарабынан этиштин бүткүл классына мүнөздүү болгон синтаксистик айкашуучулугуна жараша болгону потенциалданат. Потенциалдуу айкашуучулук мүмкүнчүлүктөрүнүн ишке ашуусу сүйлөмдүн мазмунуна көз каранды болот. Факультативдик элементтер дээрлик ар бир этиштин чөйрөсүнө кириши мүмкүн болгондуктан, б.а. тандоонун төмөнкү даражасы менен айырмалангандыктан, алардын барлыгы же жоктугу этиштин релевантуу дистрибутивдик касиети болуп эсептелбейт.

Этиштерди өтмө жана өтпөс деп индоевропа тилдеринде кабыл алынган бөлүү азыркы англис тилинде өзгөчө мааниге ээ болот. Тике толуктоочту этиштин спецификалуу белгиси катары көрсөткөн табыш жөндөмө формасынын жоготулушуна байланыштуу азыркы англис тилинде этиштин тике толуктоочту кабыл алууга жөндөмдүүлүгүн анын валенттүүлүгү мүнөздөйт. О. Есперсендин мезгилинен бери эле бир эле этиштин өтмө жана өтпөс этиш катары колдонулушун ажыратып кароо кабыл алынган. Мисалы:

1. He plays the violin. – Ал виолончелде ойноп жатат. / He plays extremely well – Ал абдан жакшы ойноп жатат.

2. He smokes sigars. – Ал сигара чегет. / She does not smoke. – Ал чекпейт.

Бирок, мындай бөлүү туура эместей көрүнөт, анткени өтмө этиштерге тике толуктооч менен, толуктоочтун эксплициттүү (ачык) же имплициттүү (көмүскөдө) туюнтулганына карабастан, байланышкан бардык этиштер кирет. Мындай этиштердин жанында тике толуктоочтун пайда болуусунун потенциалдуу мүмкүнчүлүгү сакталат, демек этиштер өтмө боюнча кала беришет.

Азыркы англис тилинде өтмө этиш катары да, өтпөс этиш катары да кызмат кыла ала турган этиштер бар.

Мисалы: to ring the bell – коңгуроону шыңгыратуу / the bell rang – коңгуроо шыңгырады; to grow corn – жүгөрү өстүрүү / corn grows – жүгөрү өсүп жатат.

Өтпөс этиштик маанидеги этиштерде тике толуктоочтор менен айкашуунун потенциалдык мүмкүнчүлүгү жок.

Бир эле этиштин өтмө жана өтпөс этиш катары колдонулушу сөздүн семантикалык потенциясынын чоңоюшуна көмөктөшөт, ошондон улам сөздөрдүн номинативдик жөндөмдүүлүктөрү да чоңоет.

Айрым алынган этиштин валенттүүлүк касиеттери анын өтмө жана өтпөс этиш катары колдонулушуна гана эмес, анын синтаксистик позициясына да байланыштуу болот. Мисалы, баяндоочтун позициясында этиш бир нече көз каранды элементтерге ээ болушу мүмкүн. Ал эми, мисалы, этиштин жаксыз формасынын препозитивдик аныктоочтун функциясында колдонулган учурунда, өтмө этиштен жасалган чакчыл да изоляцияланган түрдө, б.а. тике толуктооч менен айкалышпастан турат: to understand – түшүнүү / an understanding look – түшүнгөн көз караш.

Ар бир этиштин сыпаттоосу этиштин дистрибуциясын же синтагматикалык потенциалын аныктайт, б.а. этиштин валенттүүлүгүн сыпаттайт. Мисалы:

Аваленттүү этиш (It rains. – Жаан жаап жатат)

Бир валенттүү этиш (He runs. – Ал чуркап баратат)

Эки валенттүү этиш (Mr Smith sees him. – Смит мырза аны көрдү.)

Үч валенттүү этиш (Mr Smith gives him a book. – Смит мырза ага китеп берди.)

Талдоо үчүн англис тилиндеги «to see – көрүү» этишинин валенттүүлүгүн мисалга алып көрөлү. «To see» этиштик лексемасы көп валенттүү, анткени ал облигатордук жана факультативдик мүнөздөгү валенттүүлүккө ээ. «To see» лексемасынын облигатордук

валенттүүлүгү катары агенстик валенттүүлүк жана объектилик (пациенттик) валенттүүлүк эсептелет. Көрүү туюмунун маанисин билдирген «*to see*» этиштик лексемасынын валенттүүлүгү зат атооч (энчилүү же жалпы) же ат атооч менен туюнтулуучу биринчи даражадагы актант аркылуу ишке ашат. «*To see*» лексемасы финиттик формадагы өтмө этиш болуп эсептелет, ал баяндоочтун, этиштик предикаттын кызматын аткарат. Мисалы, «*Mr Smith sees him through the window.*» (*Смит мырза аны терезеден көрүп турат.*) деген сүйлөмдө «*to see*» этиштик предикатынын облигатордук валенттүүлүктөрү болуп эсептелген агенстик, объектилик жана инструменталистик валенттүүлүктөрү ишке ашкан. Бул этиштин агенсинин валенттүүлүгү ээнин позициясындагы зат атооч менен туюнтулган биринчи даражадагы актанттын жардамы менен ишке ашырылган (инструменталистин валенттүүлүгү кыйыр толуктоочтун функциясындагы предлогдуу зат атооч (*through the window – терезеден*) менен туюнтулган үчүнчү даражадагы актант аркылуу ишке ашкан). Объектинин валенттүүлүгүнүн ишке ашырылышы ат атооч менен туюнтулган экинчи даражадагы актант аркылуу жүргүзүлөт.

«*Mr Smith saw the lady at the theatre.*» (*Смит мырза бул айымды театрдан көргөн*) деген сүйлөмдө *saw – көргөн* этишинин агенстик валенттүүлүгү ээнин позициясындагы зат атооч (*Mr Smith – Смит мырза*) менен туюнтулган эксплициттүү актант аркылуу, объектилик валенттүүлүгү – тике толуктоочтун функциясындагы зат атооч (*the lady – айымды*) менен туюнтулган актант аркылуу, локалистик валенттүүлүгү – орун бышыктоочтун позициясындагы сирконстант (*at the theatre – театрдан*) аркылуу ишке ашкан.

Ошентип, англис тилинин аналитикалык түзүлүшү сүйлөмдөгү сөздөрдүн так фиксацияланган орун тартибин талап кылат жана төмөнкүдөй моделге ээ:

S+P+O/dir-indir/+Ad (ээ+баяндооч+толуктооч /тике-кыйыр/+бышыктооч).